

ЭТНИК МИГРАЦИЯ ВА МИЛЛИЙ ХУДУДИЙЛАШТИРИШ: СОВЕТ ТОЖИКИСТОНИНИНГ ШАКЛЛАНИШ ТАЖРИБАСИ

Абдуқаюм Абдуқодиров,
Олмалиқ шаҳридаги МИСИС МТТУ доценти, т.ф.н.

1924 йилда Ўзбекистон ССР таркибида Тожикистон Автоном Совет Социалистик Республикаси (ТАССР) ташкил этилганда, унда тизимли бошқарув мавжуд эмас эди. Автоном республика ҳудудининг 90 фоиздан ортиғини тоғлар эгаллаган, аҳолисининг салмоқли қисми эса баланд тоғли ҳудудларда истиқомат қиларди. Масалан, мамлакатдан узилиб қолган Гарм туманида республика аҳолисининг учдан бир қисми яшар эди. Шунга қарамай, 1924 йилда ва кейинги бир неча йил давомида Тожикистонда транспорт ва алоқа инфратузилмаси йўқ эди. Довонларни боғлайдиган тоғ сўқмоқларидан йилнинг саноқли ойларидагина фойдаланиш мумкин бўлган. Бу ҳол республика ҳаёти тўғрисида мунтазам маълумот олиш имкониятини чеклар эди. 1925 йилдаёқ совет ҳукумати йўл қурилиши бўйича фаол ишларни бошлаб юборди ва 1925–1926 йилларда бу эҳтиёжлар учун давлат бюджетидан катта миқдорда маблағ ажратилди.

Россия империясида ишлаб чиқилган режалар қайта тикланди ва 1926 йилда Термиз - Душанбе темир йўли қурилиши бошланди. Бу лойиҳа 1929 йилда тугалланди. Тоғли ҳудудларда йўл инфратузилмасини қуриш ҳар доим ҳам осон иш бўлмаган. Тик қияликлар ва ўзгарувчан об-ҳаво шароитларига эга бўлган бу ҳудудлар одатдаги транспорт воситалари учун сезиларли қийинчиликлар туғдирган. Бу, айниқса, чекка ҳудудларни мамлакатнинг қолган қисми билан боғлаши керак бўлган янги ҳукумат учун долзарб бўлиб қолди. Ер усти йўллари қуриш катта куч, вақт ва

ресурсларни талаб қилган шароитда, муқобил транспорт усуллари оммалаша бошлади. Ушбу муаммонинг энг самарали ечимларидан бири ҳаво қатновини ривожлантириш бўлди. 1924 йилда Душанбе ва Тошкент ўртасида ҳаво қатнови очилди. Бу воқеа нафақат Тожикистон пойтахти, балки бутун мамлакат учун муҳим аҳамиятга эга бўлди, чунки у иқтисодий ва ижтимоий тараққиётга салмоқли туртки бўлди.

Авиациянинг ривожланиши инфратузилмани яхшилашга ва ижтимоий ҳаётни ўзгартиришга ёрдам берди, одамларга қариндошларига тезроқ етиб бориш ва маданий тадбирларда иштирок этиш имконини берди, бу эса ҳудудлар ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлади.¹

Тошкентда Ўрта Осиё иқтисодий бюроси ва Ўрта Осиё меҳнат ва мудофаа кенгаши қошидаги Давлат режа қўмитаси ҳомийлигида Тожикистонга нисбатан ҳаракатларни мувофиқлаштириш учун махсус орган — Комиссия тузилди. Ушбу Комиссия 1926 йил март ойида давлат қурилиши жараёнини ўрганиш ва давлат қурилишининг кейинги стратегияларини ишлаб чиқиш учун Тожикистонга юборилган эди. Махсус комиссиянинг "Тожикистон миллий иқтисодиёти" номи билан эълон қилинган ҳисоботлари совет марказий ҳукумати учун мамлакатнинг биринчи тадқиқоти бўлди. Унда амалдорлар Совет Тожикистонининг ижтимоий-сиёсий тузумининг ўтмиши, бугуни ва келажагини қандай тасаввур қилганликлари ва аснифлаганликларини тушунишга ёрдам берадиган мақолалар тўплами тақдим этилган эди.

Тошкентда Ўрта Осиё банки раҳбари бўлиб ишлаган И. Кампенус, Тошкентдаги Тожикистон ва Эрон халқларини Тожикистондан ташқарида ўрганиш жамиятининг ҳаммуассиси ва аъзоси П. Введенский ҳамда Тошкентдаги Шарқшунослик институти профессори, сув хўжалиги бўйича мутахассис А. Янишевскийнинг хулосалари алоҳида аҳамиятга

¹ Назруллоев С. Дорожное строительство и развитие транспорта в Таджикистане в 1917-1941 гг. Душанбе: Дониш, 1979 С.7

эга. Комиссия янги ҳукумат учун иккита муҳим масалани ажратиб кўрсатди: ресурслар ва аҳоли. Бу икки жиҳат ўзаро чамбарчас боғлиқликда кўриб чиқилди: Тожикистоннинг жанубий пасттекисликларидаги унумдор водийлар интенсив пахта етиштириш учун жуда қулай бўлиб, мамлакатни айнан шу экинга ихтисослаштиришга ундади.

Бироқ, ушбу ҳудудлар кенг кўламли миграция жараёнлари туфайли ишчи кучи етишмаслигидан азият чекди. Шу муносабат билан, муаммони мамлакатнинг тоғли ҳудудларидан меҳнат ресурсларини кўчириш орқали ҳал қилиш таклиф этилди. Мутахассисларнинг таъкидлашича, бу чора кенг кўламли пахта лойиҳасини амалга оширишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга эди, чунки кўчириш фақат ишчи кучини жисмоний ташишдан иборат эмас эди; гап большевикларнинг пахта етиштиришни кўпайтириш бўйича машҳур кампанияси даврида тўпланган қишлоқ хўжалиги тажрибасига эга одамларни жалб қилиш ҳақида борарди. Шу билан бирга, этник тасниф нафақат меҳнат тақсимооти воситаси, балки потенциал рақибларни изоляция қилиш билан бир вақтда содиқ иттифоқларни шакллантириш усули бўлиб ҳам хизмат қилган.

Этник жиҳатдан қариндош гуруҳларнинг кўчиб ўтишига олиб келадиган этник миграция Совет Иттифоқининг энг жанубий чегара минтақасини ҳимоя қилиш учун сиёсий жиҳатдан содиқ жамоалар ва ҳудудларни яратиш воситаси эди. Этник тасниф халқаро бошқарув учун асос бўлган иттифоқни таъминлади, бу эса тушуниш ва санкцияларни жорий этиш учун асос бўлиб хизмат қилди. Этник мансублик ва тил контексти бўйича фарқлаш этник мансубликни "мажбурий" эмас, балки "табiiй" ва "барқарор" категория сифатида тан оlinишига олиб келди. Этник миграция этникликни кучайтириш ва ҳудудийлаштириш воситаси, шунингдек, давлат ўзини ўзи бошқаришнинг натурализация механизмига айланди. Этник ҳудудийлаштириш ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий-ҳарбий

усуллардан, жумладан, этник худудийлаштиришдан фойдаланилган стратегия эди.

Аҳоли сони ва худудни қайта тақсимлашдаги ушбу ўзгаришлар давомида аҳолини кўчириш ва республикани иқтисодий ҳамда сиёсий қайта қуриш учун муҳим мафкуравий асослар қабиалар ва ўтроқ гуруҳлар ўртасидаги сезиларли фарқларни таъминлади. Кўчириш амалда 1925 йилдан бошланган. Давлат режалаштирувчилари тахмин қилганидек, ишчи кучининг асосий манбаи сифатида фақат тожиклар яшайдиган тоғли Ғарм тумани белгиланди. Асли гармлик бўлган партиянинг таниқли аъзоси Нусратулло Махсум кўчишга бошчилик қилиб, "ўз" халқини водийларга олиб келиши керак эди. Тожикистон энди тожикларнинг ватани деган тушунча барча давлат идораларида амалдорлар томонидан қабул қилинди. Тожик гуруҳларининг кўчирилиши нафақат уларни совет институтлари билан яқинлаштиришга, балки жанубий текисликлардаги қабила гуруҳларининг таъсирини заифлаштиришга ҳам қаратилган эди.

Вақт ўтиши билан "худуд" ва "давлат" тушунчалари этник маъно касб этиб, фақат маълум этник гуруҳга мансуб бўлганларгина худуд ва ҳуқуқларга даъво қилишлари мумкин эди. Сиёсий ва иқтисодий қайта қуриш шароитида ер, сув ва давлат лавозимлари учун бўлган низолар миллатлараро низолар сифатида талқин қилина бошланди ва шу тариқа низоларга айланиб борди. Бундан ташқари, ушбу сиёсат қаратилган тожиклар учун кўчириш кўпинча фожиали ва руҳий жароҳатловчи тажрибага айланди. Аксарият ҳолларда кўчирилганлар озиқ-овқат ва транспортсиз ўз уйларини тарк этишга мажбур бўлганлар. Уларнинг кўпчилиги йўлда ва янги яшаш жойига етиб келгандан сўнг вафот этган. Янги жойларда сув ва озиқ-овқат етишмас, давлат томонидан ғалла ва пахтани мусодара қилиш бўйича ўтказилган тадбирлар туфайли очарчилик янада кучайди. Безгак ва сил минглаб одамларнинг ёстигини

куритди. 1932 йилда жанубий водийларда 300 000 киши безгак билан касалланганлиги хабар қилинган. 1932 йилда Тожикистоннинг умумий аҳолиси бир миллионга яқин бўлганини ҳисобга олсак, бу ниҳоятда катта ва фожиаи рақам – аҳолининг 30 фоизи эди. Кўчманчиларнинг аксарияти қаттиқ куч ишлатиш усуллари билан кўчирилишига тўғри келгани ажабланарли эмас. 1929 йилда гармликлар текисликларга кўчиб ўтишдан бош тортдилар ва кўпчилик қаршилик кўрсатиш гуруҳларига қўшилиб, Афғонистонга қочиб кетишди. Эвакуация кампанияси раҳбари Нусратулло Махсум кейинчалик ўз халқига нисбатан зўравонлик чораларини қўллаганликда айбланган.

1930 йилда "Коммунист Таджикистана" газетасида эълон қилинган "Кўчириш жараёнининг мураккаб жиҳатлари ҳақида" мақоласида "кўчиб келганлар ва маҳаллий аҳоли ўртасида миллий зиддият мавжуд. Маҳаллий ўзбеклар (маҳаллий ўзбеклар) кўчманчиларни ерга ишлов беришни билмайдиган босқинчи сифатида қабул қилишади»² деб ёзилган эди.

Аввалги тахминлардан фарқли ўлароқ, гармликлар ҳам совет ҳокимиятига содиқ эмасликда айбланган. 1927 йилда Совет Армияси сафига Ҳисор ва Кўлобдан чақирилганлар сони Фармдан чақирилганлар сонидан анча кўп эканлиги маълум қилинди. Расмий вакилларнинг хабар беришича, кўплаб гармликлар Совет Армиясида хизмат қилишни истамай, мамлакатни тарк этиб, Афғонистонга кетишга қарор қилишган. 1929 йилда ҳукумат Фармнинг ўзидан келаётган ташвишли хабарлардан янада хавотирга тушди. Тожик Фузайл Махсум совет ҳокимиятига қарши қуролли қаршилик ҳаракатини бошлаб берди, бу эса совет раҳбариятининг ушбу этник гуруҳ орасида содиқ тарафдорлар топилишига бўлган умидларини шубҳа остига қўйди. Бундан ташқари,

² Каверин М. Об острых углах переселения. Коммунист Таджикистана. 30 января 1930 г., №22

тожикларнинг бўйсунмаслиги сабабли, Эделсон ва бошқа мутахассислар этник тарафкашликни енгиб ўтиб, Ўзбекистоннинг тарихий пахтачилик марказларидан малакали пахтакорларни жалб қилишни таклиф қилишди. Гарчи Гарм минтақаси ҳали ҳам ишчи кучининг кўчиши учун муҳим деб ҳисобланган бўлса-да, 1930 йилларнинг ўрталаридан бошлаб Тожикистондан ташқарида жойлашган ва потенциал муҳожирлар бўлиши мумкин бўлган аҳоли гуруҳларига эътибор сезиларли даражада ошди. Дарҳақиқат, 1935–1938 йиллар оралиғида Ер масалалари бўйича миллий кўмита Ўзбекистоннинг анъанавий пахта етиштиришга ихтисослашган худудига Тожикистон шимолидан 6000 та, Фарғона водийсидан 9000 та оилани кўчиришни режалаштирган эди.³

Минтақанинг иқтисодий ривожланишига ҳисса қўша оладиган муҳожирларга бўлган эҳтиёж бошқа муаммолардан тобора устун кела бошлади, шунинг учун турли этник гуруҳлар ва худудлардан муҳожирлар жалб қилина бошланди. Тожикларнинг этник мансублиги ва уларнинг содиқ, деҳқончиликка ва фуқароликка мойиллиги, афтидан, исталган нарсани ҳақиқат деб қабул қилиш, шунингдек, иттифоқчилар топиш ва уларнинг қўллаб-қувватлашини таъминлаш зарурати натижаси эди. Раҳбарларнинг фикрича, кўчириш бевосита ҳудудий (ва сиёсий) ўзгариш жараёни бўлиб, унинг мақсади маконни белгилаш ва ҳудудийлаштириш орқали маълум бир этник гуруҳни шакллантириш ва мустаҳкамлашдан иборат эди.

Аҳоли ва худудни мустаҳкамлаш, ўз навбатида, бошқа турдаги ҳаракатларни амалга ошириш ва қонунийлаштиришга - давлат ҳомийлиги остида хорижий худудни, яъни Афғонистонни кўшиб олишга қаратилган эди. Ўтроқликка ўтиш ва кўчиб юришга интилиш ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан мумкин бўлган, чунки одамлар худуд билан узвий

³ ЦГА РТ, ф. 282, оп. 2, д. 22, л. 10–12. Постпред в Москве. Постановления НКЗ СССР о переселении и освоении Вахшской долины. 1934–1935.

боғлиқ деб қаралган. Шундай қилиб, Тожикистонда ички миграция этник мансублик ва мақом, аҳоли ва ҳудудлар, сиёсий ҳокимият ва назоратнинг бевосита моддийлашуви жараёнига айланди.⁴

Кимдир "сиёсий, миллий ёки синфий сабабларга кўра гуруҳларни тўғридан-тўғри депортация қилиш ва сургун қилиш" ва ҳудудга содиқликни мустаҳкамлаш учун ўша давлатнинг бошқа қисмидан тасдиқланган миллатга эга кўчманчиларнинг келиши ўртасида фарқ борлигини таъкидлаши мумкин. Бироқ Тожикистон мисолида миграциянинг бу икки тури бир-бири билан чамбарчас боғлиқ эди. Тожиқларнинг чегара ҳудудларига мажбуран кўчирилиши минглаб ўзбеклар ва тожиқлар учун ўз уйлари ва ота-боболарининг ерларидан маҳрум бўлишга мажбур бўлди.⁵ Бу жараён замонавий Тожикистон ҳақидаги географик ва маданий тасаввурларни сезиларли даражада шакллантирди.

⁴ ЦГА РТ, ф. 22, оп. 5, д. 3, л. 5. Протоколы заседаний Исполкома Орг бюро ТАССР. 1926

⁵ Botakoz Kassymbekova (2011): Humans as territory: forced resettlement and the making of Soviet Tajikistan, 1920–38, Central Asian Survey, 30:3 4, 349-370